

Euskararen arauak eta erabilerak

Hitz-elkarketa

2017-2018 ikasturtea

Larraitz Zubeldia
larraitz.zubeldia@ehu.eus

Egitura: hitz-elkarketa

- 1. Zer da hitz-elkarketa?
- 2. Hitz elkartu motak
- 3. Hitz elkartuen idazkera
- 4. Hots-aldaketak
- 5. *-a* itsatsia
- 6. Eduki semantiko arinekoak

1. Zer da hitz-elkarketa?

- Hitz-elkarketa (prozesua): esanahi jakina duten bi hitz beregain elkartzea adigai berri bati izena emateko balio digun etiketa sortzeko.
- Hitz elkartua (emaitza): bi hitz beregainez osaturiko hitz konplexua.

a. $[[\text{azukre}]_{\text{izena}} + [\text{kanabera}]_{\text{izena}}]_{\text{izena}}$

b. $[[\text{egon}]_{\text{aditza}} + [\text{gela}]_{\text{izena}}]_{\text{izena}}$

c. $[[\text{ulert(u)}]_{\text{aditza}} + [\text{erraz}]_{\text{izenon doa}}]_{\text{izenon doa}}$

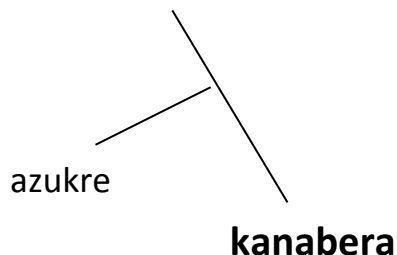
d. $[[\text{seme}]_{\text{izena}} + [\text{alaba}]_{\text{izena}}]_{\text{izena}} -k$

e. $[[\text{zuri}]_{\text{adjektiboa}} + [\text{gorri}]_{\text{adjektiboa}}]_{\text{adjektiboa}}$

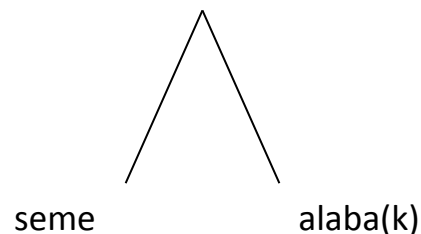
f. $[[\text{Gorbeia}]_{\text{izena}} + [\text{mendia}]_{\text{izena}}]_{\text{izena}}$

2. Hitz elkartu motak

- (a) eta (d) hitz elkartuak bina izen arruntez osaturik daude, baina, egiturari dagokionez, alde handia dago bien artean:

Mendekotasunezko harremana

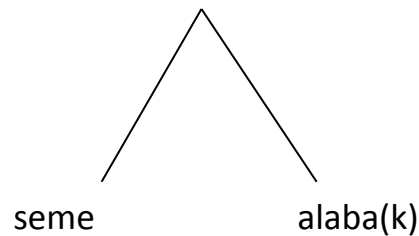

Kopulatiboa

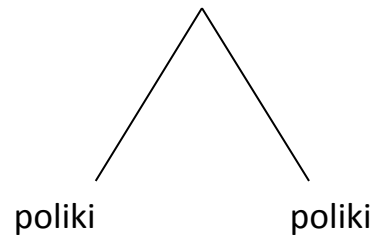
2. Hitz elkartu motak

Kopulatiboak eta bikoiztapenak

- Hitz elkartu kopulatiboetan antzeko bi osagai batzen dira.

- Bestelakoak dira bikoiztapenak: hitz bat errepikatu egiten da.

2. Hitz elkartu motak

Kopulatiboak

- Izenekin nahiz izenondoekin:
 - **izena + izena = izena:** seme-alabak, neba-arrebak
 - **izenondoa + izenondoa = izenondoa:** fisiko-kimiko, gazi-gozo
- Funtsean, maila bereko bi hitz dira (*eta* juntagailuaren elipsia dute):
 - semea(k) eta alaba(k) → seme-alabak
 - fisiko eta kimiko → fisiko-kimiko
 - matematiko eta fisiko → matematiko-fisiko
 - zientifiko eta tekniko → zientifiko-tekniko

2. Hitz elkartu motak

Errepikapena/bikoiztapena

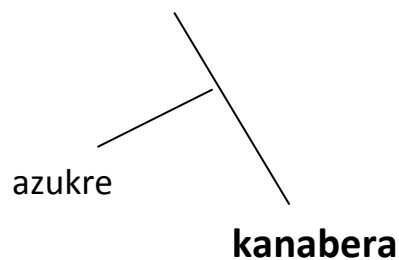
- Bikoiztapen indargarriak:
 - **izenondoa + izenondoa = izenondoa**
 - gorri-gorria, garbi-garbia, luze-luzea...
 - **aditzondoa + aditzondoa = aditzondoa**
 - poliki-poliki, zuzen-zuzenean, alfer-alferrik...

2. Hitz elkartu motak

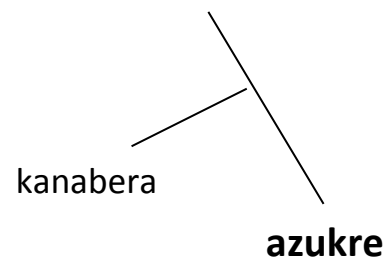
Mendekotasunezkoak

- Mendekotasunezko hitz elkartuak dira ugarienak.
- Are ugariagoak dira honelako hitz elkartuak euskara zientifiko-teknikoan.
- Osagaietako bat (gehienetan eskuinekoa) erreferentziaren ardatza da (mugakizuna); bestea, berriz, mugatzailea.

izena + izena = izena

= kanabera mota bat

= azukre mota bat

- **Eguzki-lore motakoak** esaten zaie horrelakoei.

2. Hitz elkartu motak

Mendekotasunezkoak (II)

Gaztelania	Frantsesa	Ingelesa	Euskara
izena de izena		izena(-)izena	
densidad de energía campo de fuerzas	densité d'énergie champ de forces	energy density force field	energia-dentsitate indar-eremu

Euskaraz: izena-izena = izen elkartua

mugatzailea

mugakizuna

elektroi-geruza

energia-fluxua

abzisa-ardatza

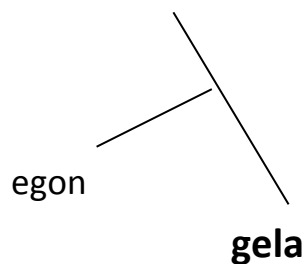
bero-galera

2. Hitz elkartu motak

Mendekotasunezkoak (III)

- Mendekotasunezko izen elkartuak dira era berean (b) modukoak; alegia, **aditz batez eta izen batez** osaturik daudenak.

aditzoina + izena = izena

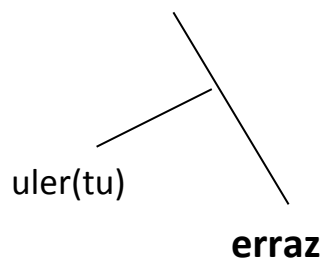
= gela mota bat

2. Hitz elkartu motak

Mendekotasunezkoak (IV)

- Baita (c) modukoak ere; hau da, **aditz batez eta adjektibo batez** osatutakoak.

aditzoina + izenondoa = izenondoa

= erraza zertarako

2. Hitz elkartu motak

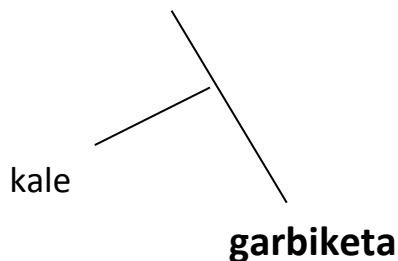
Mendekotasunezkoak (V)

- Mendekotasunezko izen elkartuen mota bereziaosatzen dute **sintetikoak** esaten zaienek:
 - eskuineko osagaia eratorpenez sortua da (aditz batetik)
 - ezkerreko osagaia aditz horren osagarri zuzena litzatekeena da.

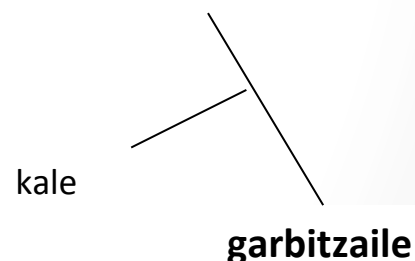
$[\text{garbitu}]_{\text{aditza}} + \text{-keta} \rightarrow [\text{garbiketa}]_{\text{izena}}$ (“kaleak garbitzearen ekintza”)

$[\text{garbitu}]_{\text{aditza}} + \text{-tzaile} \rightarrow [\text{garbitzaile}]_{\text{izena}}$ (“kaleak garbitzen dituenak”)

izena + izena [aditzoina + atzizkia] = izena

ekintza = kale-garbiketa

egilea = kale-garbitzailea

2. Hitz elkartu motak

Mendekotasunezkoak (VI)

- Kontuz ibili behar da eratorpen-atzizkiak izena zein izenondoa sor dezakeenean.
- Adibidez, *-tzaile* eta *-le* atzizkien kasuan.

hiltzaile (izond.) eta *hiltzaile* (iz.)

- otso *hiltzailea* = lobo *asesino*
- otso-*hiltzailea* = *asesino* de lobos (**hitz elkartua**)

eramaile (izond.) eta *eramaile* (iz.)

- korronte *eramailea* = corriente *portadora*
- korronte-*eramailea* = *portador/a* de corriente (**hitz elkartua**)

2. Hitz elkartu motak

Edutezkoak/posesiboak

- *edun (du, zuen...) aditz laguntzailea edo *-dun* atzizkia dago ezkutaturik.

izena + izenondoa = izenondoa

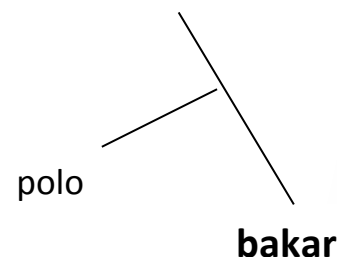
polo + bakar → **polobakar** (“polo bakarra duena”)

lerro + makur → **lerromakur** (“lerro makurra duena”, **kurbadun**, **kurbilineo**)

alde + berdin → **aldeberdin** (**ekilatero**)

angelu + berdin → **angeluberdin** (**ekiangelu**)

angelu + zuzen → **angeluzuzen** (**errektangular**)

zenbatzailea + izena = izena

lau + buru → **lauburu**

hiru + hortz → **hiruhortz**

2. Hitz elkartu motak

Koordinaziozkoak

- Mendekotasunezkoen antz handia dute, bai egituren eta bai idazkeran (marratxoaz lotuta):
 - **izena + izena = izena**
- Baina oso desberdinak dira kontzeptualki:

elektroi-geruza

geruza da, ez elektroia

abzisa-ardatz

ardatza da, ez abzisa

makina-erreminta / h. makina-tresna

aldi berean, makina eta erreminta

kamioi-garabi

aldi berean, kamioia eta garabia

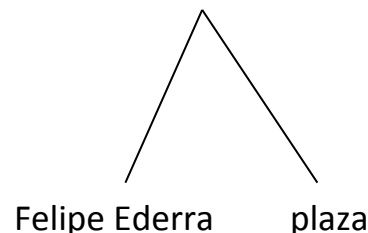
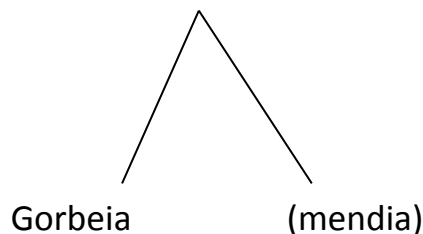
ohe-bagoi

aldi berean, ohea eta bagoia

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa

- (a) Mugatzailezat izen propioa dutenak
 - Aposizio harremanean ezkerreko osagaia izen propioa izaten da askotan; eskuineko osagaia, berriz, izaki hori zein motatakoa den adierazten digun izen arrunta.
 - Batzuetan bigarren osagaia ezaba daiteke; beste batzuetan, ez.

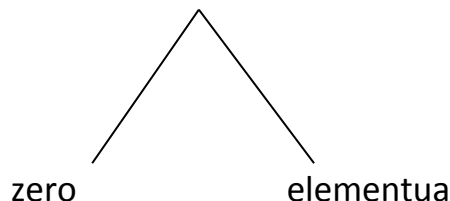

- Honelako izen elkartuek "... *izeneko*" edo "... *delako*" itzulingurua onartzen dute.

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (II)

- (b) Mugatzailetzat izen arrunt bakuna dutenak

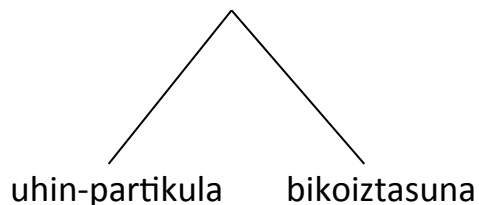
- Normalean izendapenak izaten dira: **zero elementua**
zatidura taldea
- Onartzen dituzte itzulinguruak: *izeneko*, *delako*, *deritzon* edo antzeko zerbait sar daiteke.

zero elementua = zero *izeneko* elementua = zero *deritzon* elementua
zatidura taldea = zatidura *delako* taldea = zatidura *esaten zaion* taldea

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (III)

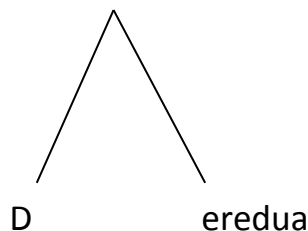
- (c) Mugatzailetzat hitz elkartu bat dutenak
 - Berdin jokatzen dute hitz bakunek eta hitz konposatuek
input-output analisia
uhin-partikula bikoiztasuna

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (IV)

- (d) Mugatzailezat letra bat edo sinbolo bat dutenak

- Objektu matematiko-fisikoen izendapenerako letrak eta sinboloak aposizio bidez gehitzen dira:

A puntua

x aldagaia

G funtzioa (gamma funtzioa)

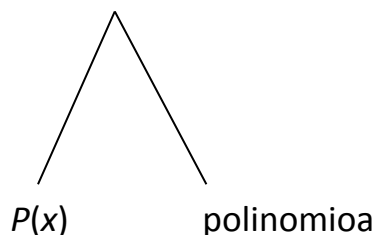
X izpiak

B bitamina

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (V)

- (e) Mugatzailezat adierazpen matematiko bat duten aposizioak

- Adierazpen matematiko-fisiko oso bat izan daiteke mugatzailea:

$P(x)$ polinomioa

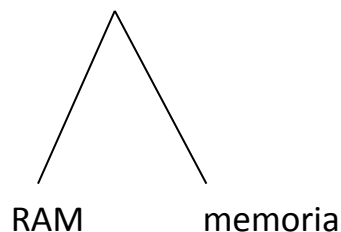
dx diferentziala

$3x^2 + x + 7 = 0$ ekuazioa

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (VI)

- (e) Mugatzaileztat sigla edo akronimo bat dutenak

- Izenen antzera osatzen dute aposizioa:

laser izpia (ligh**t** amplification by stimulat**e**d emission of **r**adiation)

RAM memoria (R**a**ndom **A**ccess **M**emory)

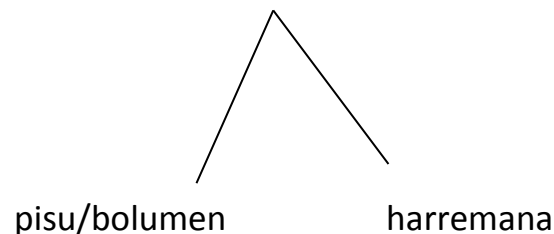
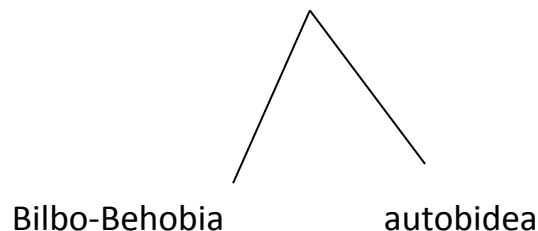
modem plaka (m**o**dulator dem**o**dulator)

tergal ehuna (poli**e**ster gal**o**)

2. Hitz elkartu motak

Aposizioa (VII)

- (f) **Mugatzaileztat tandem-hitza dutenak**
 - Tandem elkarreak: elkarren arteko edo tandem-hitzezko aposizio-elkarreak

2. Hitz elkartu motak

- **Laburbilduz**

- Kopulatiboak
- Bikoiztapenak
- Mendekotasunezkoak
 - Izena + izena (Eguzki-lore)
 - Aditzoina + izena
 - Aditzoina + izenondoa
 - Sintetikoak
- Edutezkoak/posesiboak
- Koordinaziozkoak
- Aposizioak

3. Hitz elkartuen idazkera

Kopulatiboak

- Antzekoak diren bi osagaien koordinazioa diren hitz elkartuak, oro har, **marratxo** idazteko agindua eman du Euskaltzaindiak:
 - *seme-alabak* (semeak eta alabak)
 - *galde-erantzunak* (galderak eta erantzunak)
 - *zuri-gorri* (zuria eta gorria)

3. Hitz elkartuen idazkera (II)

Bikoiztapenak

- Lehen osagaia atzizkirik gabe dutenak (bigarrena atzizkiarekin/gabe): **marratxoarekin**
 - *labur-labur*
 - *gorri-gorria*
 - *alfer-alferrik*
 - *behin-behineko*
- Bi osagaiek atzizki berbera badute: **marratxoarekin**
 - *apurka-apurka*
 - *astiro-astiro*
- Lehen osagaiak badu atzizkia: **marratxorik gabe**
 - *aurrez aurre*
 - *behinik behin*
 - *hitzez hitz*

3. Hitz elkartuen idazkera (III)

Aposizioa

- Aposizio harremana dagoenean beti **bereiz** idazten dira:
 - ELEKA *enpresa*
 - Bilbao-Bermeo *trenbidea*
 - X *izpiak*
 - OCR *sistema*
 - *gizaki/ingurune harremana*
 - PostaNet *zerbitzua*

3. Hitz elkartuen idazkera (IV)

Edutezkoak/posesiboak

- **Loturik** idazten dira.

- *ehunzango*
- *adarbakar*
- *zelulabakar*
- *aldeberdin*

3. Hitz elkartuen idazkera (v)

Koordinaziozkoak

- **Marratxoz** idazten dira.
 - *afari-merienda*
 - *bertsolari-poeta*
 - *makina-tresna*
 - *hargin-meatzari*

3. Hitz elkartuen idazkera (VI)

Mendekotasunezkoak

✧ Aditzoina + izena

- **Lotuta** idazten dira lehen osagai modura aditza daramaten izenak, oso lexikalizatuta egon ohi direnak.
 - *egongela*
 - *jarleku*
 - *aurkibide*
 - *geltoki*
 - *ikuspuntu*
- Euskara teknikoan **batzuetan marratxoa** eramaten dute, hain lexikalizatuta ez badaude.
 - *ugal-aparatu*
 - *arnas-organo*

3. Hitz elkartuen idazkera (VII)

✧ Aditzoina + izenondoa

- **Lotuta** idazten dira lehen osagai modura aditza daramaten izenondoak.
 - *herdoilgaitz*
 - *asmaezin*
 - *ulerterraz*
 - *minbera*

3. Hitz elkartuen idazkera (VIII)

✧ Izena + izena (*eguzki-lore* modukoak) eta sintetikoak

- Aukeran utzi du Euskaltzaindiak marratxoz edo bereiz idaztea.
 - *telefono(-)zenbaki*
 - *kale(-)garbitzaile*
- Baina euskara teknikoan **marratxoz** idatziko ditugu **beti**.
 - *adarkatze-algoritmoa*
 - *ordena-erlazioa*
 - *igorpen-espektroa*

3. Hitz elkartuen idazkera (IX)

- Zehaztasuna gordetzeko idazten dira marratxoak.
- Hitz batzuk izena zein izenondoa izan daitezke, eta marratxoa da [izena-izena] moduko hitz elkartuak eta “izena izenondoa” segidak bereizteko modu bakarra.

• landare-parasito	landare parasito
• gantz-azido	gantx azido
• erbi-ehiztari	erbi ehiztari
• korronte-eramaile	korronte eramaile

4. Hots-aldaketak

- Hitz elkartuetan maiz gertatzen dira hots-aldaketak. Halakoetan debeku da marratxoa jartzea. Adibidez:

- ITSASO:

- *itsas hondo*
- *itsas arrain*

(Baina: *itsasgizon, itsasertz, itsasontzi...*)

- GIZON

- *giza eskubideak*
- *giza ingurunea*

(Baina: *gizalege, gizarte, gizaseme...*)

- EUSKARA/ERDARA:

- *Euskal kultura*
- *Erdal hitz*

5. *-a* itsatsia

- Izen elkartuaren ezkerreko osagaiaren bukaerako bokala *-a* itsatsia denean, ken daiteke ondoko kasuetan:

- *-ia* bukaera duten hitzetan (*ekonomia, biologia...*)
- *eliza, burdina, hizkuntza, kultura, natura eta literatura* hitzetan.

1) *-a* itsatsia mantentzen badugu, marra jartzen dugu.

2) *-a* itsatsia kentzen badugu, ez dugu marratxorik jartzen.

- *ekonomia-arazoak* EDO *ekonomi arazoak*
- *natura-zientziak* EDO *natur zientziak*
- *hizkuntza-baliabideak* EDO *hizkuntz baliabideak*
- *burdina-proteina* EDO *burdin proteina*

6. Eduki semantiko arinekoak

- Eskuineko osagai modura eduki semantiko oso arineko izenak dituzten mendekotasunezko izen elkartuak: **marratxorik gabe**.

EDUKI SEMANTIKO ARINEKO IZENAK:

- **Multzo-elkarketa:** *kopuru, andana, mordo, multzo, oste, pila, sail, sorta, talde, kantitate...*
- **Zati-elkarketa:** *apur, atal, izpi, koskor, pixka, pittin, puska, tanta, zati...*
- **Mota-elkarketa:** *klase, mota, molde, suerte, tailu, manera...*
- **Konparazio- eta irizpen-elkarketa:** *antz, fama, itxura, kutsu...*
- **Frakzio-elkarketa:** *erdi, laurden...*
 - *fluido mota*
 - *atomo multzo*
 - *elementu kopuru*

7. Oharra

- Eskuineko izen bera duten bi izen elkartu koordinatzen ditugunean, ezabatu egiten dugu lehen hitz elkartuaren eskuineko osagaia, **baina bi marratxoak gordetzen** ditugu, zer koordinatzen ari garen ikusi ahal izateko.

- *energia-galera eta indar-galera*

=

energia-(galera) eta indar-galera

=

energia- eta indar-galera

Bibliografia

- Azkarate, Miren & Elixabete Pérez Gaztelu (2014): *Hitz-elkarketa / 2*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxebarria, Jose Ramon (2014): *Komunikazioa euskaraz ingeniartzan*. Bilbo: UEU eta EHU. (22. kapitulua)
- Euskaltzaindia (1987): *Hitz-elkarketa / 1*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia (1991): *Hitz-elkarketa / 3*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia (1992): *Hitz-elkarketa / 4. Hitz elkartuen osaera eta idazkera*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zabala, Igone (1999): “Zehaztasuna eta gardentasuna”. In J. C. Odriozola (arg.), *Zenbait gai euskara teknikoaren inguruan*. Bilbo: EHUko argitalpen zerbitzua, 159-189.
- Euskaltzaindiaren arauak: 25. araua.